

CENTRALASIENS VATTEN: Konfliktrisker och samarbetspotential

Henrik Ohlsson

Om den här rapporten

Den här rapporten har tillkommit genom en fältstudie i Kirgizistan och Tadzjikistan under hösten 2010, genomförd av Forum Eurasien. Underlaget består dels av rapporter från internationella organisationer, och dels av Forum Eurasiens intervjuer med framförallt NGO-representanter och akademiker i regionen. Syftet är att ge en kortfattad överblick över vattensituationen i Centralasien i relation till konfliktrisker på både mellan- och inomstatlig nivå. Vi vill även lyfta fram den fredsfrämjande potential som finns i lokala initiativ för en hållbar vattenresurshantering. Vår förhoppning är att föreliggande rapport ska vara användbar som ingång till vidare fördjupning i Centralasiens vattenproblematik för skandinaviska aktörer, inom näringsliv och inom NGO-sfären, som på olika sätt arbetar med vattenrelaterade frågor. Det är inte på något sätt en fullständig genomgång av regionens vattenfrågor. Fokus ligger på Ferganadalen, som delas mellan tre av regionens länder, medan exempelvis Aralsjön i stort sett utelämnas. Aralsjön har behandlats i en mängd internationella sammanhang och dess problematik är välkänd.

Projektet har finansierats av Folke Bernadotte-akademien, men författaren ansvarar helt för innehåll och slutsatser.

Vatten i CA – grundproblem

De fem forna sovjetrepublikerna i Centralasien fick sin nuvarande geografiska indelning på 1920-talet, då i form av delrepubliker i Sovjetunionen. I en centralt planerad och styrd ekonomi kunde vatten och energiresurser fördelas mellan områden med brist och områden med överflöd. Gränserna mellan delrepublikerna hade liten betydelse för hur transportvägar och energimässig infrastruktur byggdes upp.

Efter Sovjetunionens kollaps 1991, när dessa republiker blev självständiga stater, blev det av förståeliga skäl betydligt svårare att upprätthålla samordningen. Detta fick nästan omedelbart kännbara konsekvenser på vatten- och energiområdet. Genom Centralasien rinner flera gränsöverskridande floder som används både för hushållsbehov, bevattning och energiproduktion. Dessa användningsområden kommer ibland i konflikt med varandra, och eftersom Centralasien är ett område med ganska dramatiska kontraster i landskapet är förutsättning

Bild 1.
Den artificiella sjön ovanför Nurek-dammen
i Tadzjikistan. Foto Henrik Ohlsson

arna för dessa olika verksamheter ojämnt fördelade mellan staterna. De höglänta länderna Kirgizistan och Tadzjikistan behärskar källflödena till områdets floder och strävar efter att bygga ut vattenkraften, till nackdel för de nedströms liggande Uzbekistan, Turkmenistan och Kazakstan som behöver alltmervatten till jordbruket. Den utbredda konstbevattningen av framförallt bomullsodlingar är huvudorsaken till den katastrofala uttorkningen av Aralsjön. De nedströms liggande länderna sitter å andra sidan på gasresurserna, som idag är en livsviktig energiresurs i hela regionen. Även energidistributionen i form av kraftnät och distribution av gas har byggts upp på ett sätt som idag ger förutsättningar för vissa stater att idka påtryckningar mot andra genom att helt enkelt hota med att stänga av strömmen.

1992 bildades Interstate Commission for Water Coordination of Central Asia (ICWC), genom ett möte på ministernivå mellan de fem centralasiatiska republikerna. ICWC är menat som ett samarbetsorgan för vattenresurshushållning, och i viss mån en ersättning för den samordning som fanns under sovjettiden. Till en början var ambitionen också att upprätthålla den sovjetiska vattenransoneringen, men detta visade sig ohållbart i längden. En mängd avtal har skrivits under inom ramen för ICWC, men få av dessa har hållits. Under senare år har samarbetssvårigheterna mellan länderna snarast ökat.

Ett annat av Centralasiens grundproblem är den utbredda korruptionen. Alla de centralasiatiska republikerna placerar sig långt ner på Transparency Internationals korruptionsrankning för 2010. Kazakstan placerar sig i särklass bäst på plats 105 av 178. Längst ner finner vi Turkmenistan och Uzbekistan på en delad plats 172. Endast 4 länder i världen anses mer korrumpierade. (Sverige hamnar på fjärde plats.)¹ I en nyutkommen rapport varnar International Crisis Group (ICG) för att den utbredda korruptionen inom en snar framtid riskerar att leda till en fullkomlig samhällskollaps i flertalet av Centralasiens länder, framförallt p.g.a. en alltmer bristfälligt fungerande energiförsörjning.² Om man även tar närheten till Afghanistan i beaktande blir det tydligt att en sådan kollaps skulle kunna få vittgående konsekvenser för den globala säkerheten. Om Afghanistan å andra sidan skulle stabiliseras riskerar konkurrensen att vattenresurserna att hårdna ytterligare, genom en ökad användning av Amu Daryas vatten för det Afghanska jordbruket.

Bild 2. Ferghanadalen är förhållandevis vattenrik och bördig. Ändå uppstår det ofta konflikter kring vattnet mellan städer och byar på olika sidor om nationsgränserna. Här ett vattendrag i staden Osh på den kirgiziska sidan. Foto Henrik Ohlsson

¹ Transparency Internationals hemsida: www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010

² International Crisis Group, Central Asia: "Decay an Decline", Asia Report N°201 3 Feb 2011

Centralasiens klimat och hydrologiska zoner

Centralasien kan delas in i tre hydrologiska zoner: (a) högländszonen, där ytliga källflöden bildas, (b) transitzonen, där vattnet passerar igenom och där en stor del går åt genom mänskligt

Bild 3.
 Centralasiens två stora floder, Amu-darya och Syr-darya, har sina källflöden i bergen i Kirgizistan och Tadzjikistan. De rinner genom de mer låglänta grannländerna mot slutmålet, Aralsjön, dit endast en mindre del når fram. Källa: UNEP/GRID-Arendal

De fem forna sovjetrepublikerna i Centralasien fick sin nuvarande geografiska indelning på 1920-talet, då i form av delrepubliker i Sovjetunionen.

nyttjande och dunstning, (c) deltazonen, där det kvarvarande vattnet slutligen samlas. Alla Centralasiens större floder har sina källflöden i bergskedjorna Pamir och Tien Shan, vars högsta delar ligger inom Kirgizistans och Tadzjikistans territorier. Dessa floder fortsätter sedan genom de mer låglänta Uzbekistan, Turkmenistan och Kazakstan. Även kringliggande länder som Afghanistan, Kina och Ryssland berörs av dessa vattensystem.

De huvudsakliga gränsöverskridande floderna i Centralasien är: Syrdarya och Amudarya (Afghanistan, Kazakstan, Kirgizistan, Tadzjikistan, Turkmenistan, Uzbekistan), Chu och Talas (Kirgizistan, Kazakstan) Tarim (Kirgizistan, Tadzjikistan, Kina), Ili (Kina, Kazakstan), Irtysh (Kina, Kazakstan, Ryssland), Ural, Ishim, Tobol (Kazakstan, Ryssland).

Vattenresursfrågorna kan delas in i fyra grundkategorier: dricksvatten, sanitet, bevattning och energiproduktion. Dessa är sötvattnets huvudsakliga användningsområden. Dessa kategorier är i sin tur på olika sätt kopplade till två problemkomplex: säkerhetsfrågorna och miljöfrågorna. Säkerhetsfrågorna gäller risken för konflikter på lokal och mellanstatlig nivå p.g.a. konkurrens om begränsade vattenresurser. Lokala konflikter med våldsinslag har då och då brutit ut mellan uppströms och nedströms liggande byar i Ferghanadalen, och på regeringsnivå föreligger svårösta meningskiljaktigheter som ibland leder till svåra konsekvenser för civilbefolkningen när gränsövergångar stängs och energileveranser stryps. Flera internationella organisationer bedömer att det föreligger risk för framtida väpnade konflikter mellan Centralasiens länder, där konkurrensen om vattenresurser kan utgöra en huvudorsak.³

Miljöfrågorna handlar om huruvida vattnet utnyttjas på ett långsiktigt hållbart sätt. Detta i sin tur påverkar tillgången och kvaliteten på dricksvatten, samt de sanitära förhållandena för människor lokalt. Men det finns också större perspektiv: Den globala uppvärmningen påverkar den långsiktiga vattentillgången i Centralasien.

Klimatförändringar

Den globala uppvärmningen tillför ytterligare en dimension till vattenresursproblematiken i Centralasien. Liksom på andra håll i världen har man kunnat uppmäta en skarp minskning i glaciärernas volym under de senaste decennierna. Glaciärerna i Tadzjikistan, vars smältvatten under normala förhållanden bidrar med mellan 10 och 20 % av vattenflödena i Centralasiens stora floder (och under varma år upp till 70 %), har minskat sin volym under de senaste 50 åren från nästan 650 till ca 550 kubikkilometer. Under de kommande 50 åren beräknas minskningen bli ännu skarpare. (Siffrorna är hämtade ur

³ Se till exempel ICG, "Central Asia: Water and Conflict", Asia Report N°34, 30 May 2002

en rapport från Eurasian Development Bank utgiven 2009.)⁴ En initial effekt av den ökade avsmältningen kan bli översvämningar, med katastrofala effekter på lokal nivå. Men i ett längre perspektiv kommer vattenflödena i floderna minska som ett resultat av minskningen av glaciärernas volym. Det riskerar att leda till ytterligare ökad konkurrens om vattenresurserna, med betydande säkerhetspolitiska implikationer.

Vad gäller lufttemperaturerna har dessa ökat mest i de låglänta delarna av Centralasien. I Uzbekistan, vars yta består till stor del av öken och halvöken, har temperaturökningen varit som störst: 0,29° C mellan 1950 och 2005. I Kirgizistan, vars yta består nästan enbart av bergsterräng (95 % av landets yta ligger över 1500 m ö h) har ökningen varit som minst: 0,08° C mellan 1883 och 2005.

Dessa förändringar medför dels att avdunstningen ökar framförallt i de låglänta områdena där flodvattnet används för bevattning i jordbruket, och dels att nederbördsfluktuationerna blir kraftigare, vilket innebär att en större andel av nederbörden kommer i form av kraftiga hällregn. Dessa hällregn kan inte absorberas av marken, utan bidrar istället till jorderosionen – ett allvarligt problem för de redan kraftigt utarmade odlingsmarkerna i regionen.

Vattenkraft – konflikt uppströms nedströms

Motsättningarna mellan uppströms och nedströms liggande länder skärps genom flera planerade och pågående dammprojekt – allra mest har spänningen ökat kring Tadzjikistans jätteprojekt i Rogun. I det mycket höglänta Tadzjikistan (över hälften av landets yta ligger över 3500 m ö h) finns inte mycket jordbruksareal annat än i Ferghanadalen, på gränsen mot Uzbekistan. Ekonomin är svårt underutvecklad och landets räknas som det fattigaste av OSS-länderna. För att råda bot på den ständiga energibrist som utgör ett allvarligt hinder för ekonomisk utveckling satsar Tadzjikistan på vattenkraft i stor skala. Ett flertal dammar planeras längs floden Vakhsh, en biflod till Amu-darya. Den största av dessa är Rogundammen som planeras till en höjd av 335 m. Det skulle göra den till världens högsta – ett rekord Tadzjikistan redan har med 300 m höga Nurek-dammen som byggdes på 1970-talet. (Det finns dock en alternativ plan med en damm på 280-300 m.)

Uzbekistan har protesterat högljutt mot detta projekt som man är rädd ska minska tillgången på vatten till de odlingsmarker som bevattnas från Amu-darya. Man har även vidtagit konkreta åtgärder, bl. a. genom att 2009 dra sig ur den gemensamma energiinfrastruktur som byggdes upp mellan de Centralasiatiska republikerna under sovjettiden. Det har lett till att både Tadzjikistan och Kirgizistan lider akut brist på elenergi och gas under de kalla vintermåna-

Bild 4.
Nurek-dammen i Tadzjikistan.
Foto Henrik Ohlsson

⁴ "The Impact of Climate Change on Water Resources in Central Asia", EDB Sector Report, September 2009

Centralasien är inte ett område där folk-rörelser kan bildas fritt och vara verksamma på samma sätt som i mindre auktoritära stater.

derna – vilket naturligtvis ytterligare bidragit till dessa länders strävan efter större oberoende på energiområdet. Uzbekistans protester har även fått Ryssland att dra sig ur projektet, där man tidigare stått för huvuddelen av investeringarna. Ryssland vill inte delta i energiprojekt i Centralasien där inte alla staters intressen tillgodoses, hette det i ett uttalande av president Medvedev i januari 2009. Istället försöker Tadzjikistan nu finansiera dammen genom att pressa sin redan fattiga befolkning att köpa aktier i projektet.

En del internationella aktörer är dock inblandade, men på en försiktigt avvaktande nivå. Världsbanken har gått med på att genomföra en utredning av Rogun-projektets genomförbarhet och potentiella ekonomiska, sociala och miljömässiga konsekvenser. I en nyutkommen rapport⁵ från Bank Information Center (BIC), som bevakar Världsbankens policy och engagemang, framträder en tveksam hållning till projektet. Man varnar för risken att hamna i samma situation som vid tidigare stora dammprojekt där Världsbanken varit inblandade, exempelvis i Indien där följden blivit långdragna konflikter med lokalbefolkningen i byar och städer som måste flyttas. I Rogun är just tvångsflyttningen av åtminstone 30-40000 människor i området kring den planerade dammen en av BIC:s viktigaste invändningar mot projektet. Processen kring förflyttningen saknar helt transparens och lokalbefolkningen har inte inbjudits att delta i beslutsprocessen på något meningsfullt sätt. Tidigare studier från Världsbanken visar också att sådana tvångsflyttningar nästan alltid leder till ökad fattigdom, vilket är motsatsen till projektets uttalade syfte.

En annan möjlighet, som undersöks med växande intresse i både Tadzjikistan och Kirgizistan, enligt personer verksamma inom energiutveckling i Centralasien som Forum Eurasien talat med, är småskalig vattenkraft som skulle kunna byggas ut i mindre vattendrag i stort antal men med betydligt mildare sociala och miljömässiga konsekvenser. Ett stort problem är även här finansieringen, även om kostnaderna enligt vissa beräkningar skulle bli betydligt mindre kännbara än för de stora dammprojekten. Det pågår en viss lobbying mot Kirgizistans och Tadzjikistans regeringar för småskalig vattenkraft, både från UNDP och från Asian Development Bank (ADB).⁶ När det gäller Rogun-dammen har dock Tadzjikistans president Emomali Rachmon lagt in så mycket prestige i projektet – och i sin personliga vendetta med Uzbekistans president Islam Karimov – att det är svårt att se hur man skulle kunna backa med mindre än ett regeringsskifte.

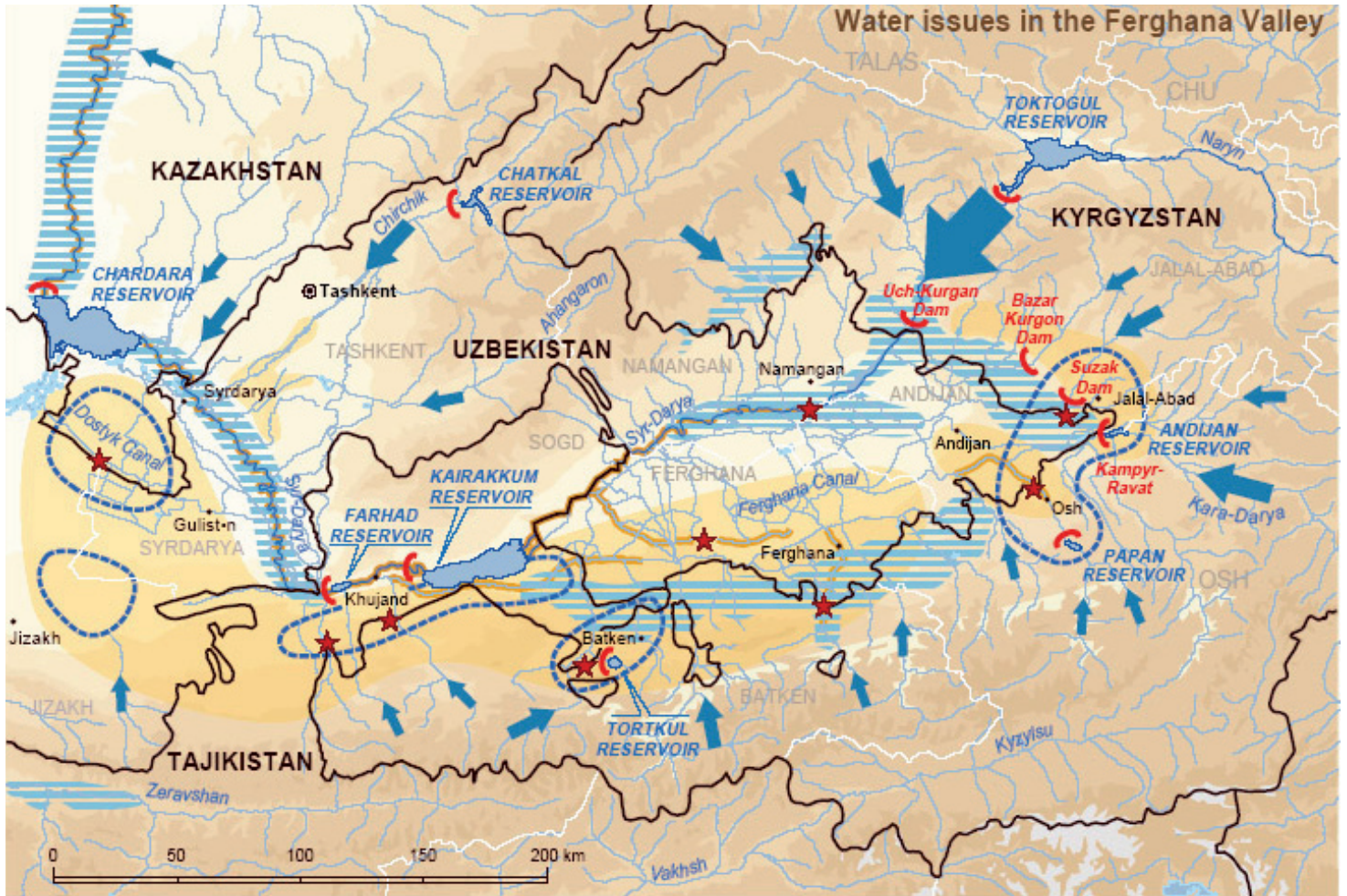
⁵ "Tadjikistans Rogun Hydro: Social and Environmental Aspects" BIC Briefing, March 2011

⁶ Forum Eurasien intervjuer med personer verksamma inom energisektorn i Centralasien, oktober och november 2010

Internationellt engagemang

Världsbanken inledde 2010 ett program för vatten- och energiut-

Bild 5.
 Ferghanadalen delas mellan tre länder, med en mycket snårig gränsdragning. Lokala konflikter kring vatten- och landresurser bryter ut då och då - både inom och över nationsgränserna. Källa: UNEP/GRID-Arendal

Water infrastructure

- Main reservoirs
- Irrigation canal network
- Large and poorly maintained dams, possibly under threat of collapse. Regulation of transboundary rivers by reservoirs.

Water quality and availability

- Poor water quality (pollution from agricultural sources, industrial effluents and untreated municipal wastewater discharge) or difficult access to water for drinking and agricultural use due to pollution and damage of infrastructure (water intakes, canals, drains)
- High level of pollution

Water circulation and movement

- Areas sensitive to flooding
- Ground water table raise with impact on human activities (land loss)
- Runoff: the size of arrows is proportional to the volume of the water flow

Disputes

- Recorded tensions and conflicts due to water share and allocations

THE MAP DOES NOT IMPLY THE EXPRESSION OF ANY OPINION ON THE PART OF THE AGENCIES CONCERNING THE LEGAL STATUS OF ANY COUNTRY, TERRITORY, CITY OR AREA OF ITS AUTHORITY, OR DELINEATION OF ITS FRONTIERS AND BOUNDARIES.

MAP BY VIKTOR NOVIKOV AND PHILIPPE REKACEWICZ - UNEP/GRID-ARENDAL - APRIL 2005

veckling i Centralasien, Central Asia Energy-Water Development-Program (CAEWDP). Programmet ska i ett första skede pågå under 4 år och syftet är att studera områdets vatten- och energipotential, samt att medla och bidra till uppbyggnaden av hållbara samarbeten mellan länderna. CAEWDP innefattar en mängd internationella organisationer, såsom Asian Development Bank (ADB), Islamic Development Bank (IsDB), Eurasian Development Bank (EDB), Aga Khan Foundation, samt FN-organen UNDP och UNECE, EU-kommissionen och biståndsorgan från Tyskland, Schweiz, Storbritannien och USA.

UNDP driver också sedan flera år tillbaka projekt för "Integrated Water Resource Management" (IWRM) i flera av de centralasiatiska länderna i syfte att ta fram mekanismer för analys och beslutsfattande i vattenfrågor som inkluderar så många berörda parter som möjligt – en sorts decentralisering av beslutfattandet som också är tänkt att öka det folkliga engagemanget och få fler att känna ansvar för vattenresurserna. På så sätt hoppas man både kunna uppnå en mer hållbar vattenhushållning och minska risken för konflikter på lokal och regional nivå. Det svenska Stockholm International Water Institute (SIWI) deltar aktivt i IWRM-projekt i flera av de centralasiatiska länderna.

IWRM-projektet i Centralasien bygger på erfarenhet från andra delar av världen. I Centralasien infördes konceptet först i Kazakstan, men det är även på väg byggas upp i Ferghanadalen. I Tadzjikistan har ett pilotprojekt genomförts i Zarafshandalen, och nu har Isfara i Ferghanadalen, nära gränsen till både Uzbekistan och Kirgizistan, valts ut som nästa försöksområde.

Lokala NGO:er och initiativ

Centralasien är inte ett område där folkrörelser kan bildas fritt och vara verksamma på samma sätt som i mindre auktoritära stater. De NGO:er och lokala initiativ som trots allt finns verkar så att säga på nåder. De måste hålla sig väl med staten – eller åtminstone med lokala myndigheter i sådana områden där centralmakten är svag – för att kunna fortsätta verka öppet. Ett utbrett fenomen är också så kallade NGO:er som i själva verket är bildade på initiativ av staten och vars policy är direkt kontrollerad av densamma. Detta är viktigt för internationella aktörer att vara uppmärksam på när man inleder samarbeten. Trots det finns det lokala organisationer som utför ett viktigt och angeläget arbete och bidrar både till att öka medvetenheten om exempelvis vattenfrågor, och till att bygga upp ett civilsamhälle. Dessa är beroende av internationella samarbeten både för finansiering och för att kunna föra ut information om situationen i området.

Flera av de lokala NGO:er som är verksamma i Ferghanadalen gör

Bild 6.

Ett av många SOS-meddelanden som skrevs på väggarna i Osj under de etniskt färgade upplöppen i juni 2010. Foto Henrik Ohlsson

en tydlig koppling mellan samarbete kring vattenresurshanteringen och strävan efter en fredlig samvaro.⁷ Danish Refugee Council stödjer ett nätverk av lokala organisationer i området som arbetar med konfliktförebyggande verksamhet. Vattenresursfrågorna är ett av nätverkets fokusområden. Det handlar inte bara om att regeringarna i regionen behöver hitta bättre samarbetsformer, utan även – eller kanske framförallt – att människor på lokal nivå i byar och stadsdelar blir engagerade i att gemensamt förbättra sina livsvillkor. När dessa samarbeten över de etniska och nationella gränserna leder till konkreta resultat i form av förbättrad sanitet och tillgång till dricksvatten skapar det förutsättningar för ett fördjupat förtroende mellan människor och lägger grunden till ett fungerande civilsamhälle.

I nuläget finns dock flera svåra hinder för dessa spirande samarbeten. Ett problem är de lokala myndigheterna, som är djupt korruperade och ofta tar till en hätsk nationalistisk retorik som ställer grannar mot varandra. Även de centrala regeringarna i de tre länderna försvårar samarbetet.

Flera av de NGO:er Forum Eurasien talat med omnämner Uzbekistan som en bromskloss i försöken att bygga samarbeten i Ferganadalen. Uzbekistans mycket auktoritära regim gör det i stort sett omöjligt för oberoende NGO:er att finnas och verka i landet. Fram till 2009 fanns byar på den uzbekiska sidan gränsen med i det regionala samarbetet, men organisatörer på den kirgiziska och tadjikiska sidan säger sig nu ha förlorat all kontakt med dessa.⁸ Situationen för NGO:er är inte lätt i något av regionens länder, men i en del de kan ha ett visst handlingsutrymme. I Kirgizistan, där två revolter under senare år luckrat upp det gamla politiska systemet märks ett ökat civilt engagemang, åtminstone i delar av landet.

Slutsatser och framtidsperspektiv

Som vi sett finns det flera orosmoln på Centralasiens horisont. Våldsutbrottet i Kirgizistan sommaren 2010 ger en obehaglig fingervisning om vilka konsekvenserna kan bli om desperationen ökar ytterligare. Klimatförändringen gör att vi på goda grunder kan anta att vattenresurserna i regionen kommer att bli ännu knappare i framtiden. De auktoritära och rigida politiska systemen i kombination med den mycket utbredda korruptionen gör det svårt att hysa något större hopp om att nödvändiga reformer kommer att genomföras i tid. Ljuspunkterna är de civila initiativ och organisationer som trots allt finns i området, som arbetar systematiskt med att öka medvetenheten kring vattenfrågorna och med att bygga samarbeten på lokal nivå. Människor som samarbetar kring förvaltningen av livsviktiga resurser är svårare att hetsa mot varandra än sådana som lever i desperation och

⁷ Forum Eurasien intervjuer med representanter för lokala NGO:er i Ferganadalen, oktober/november 2010

⁸ Ibid

konkurrens om resurser som inte räcker till alla. Om dessa samarbeten kan fortsätta att uppvisa resultat som påtagligt förbättrar människors livssituation finns förutsättningen för ett ökat engagemang och därmed utvecklingen av ett civilsamhälle som kan utgöra grunden för stabila demokratiska institutioner. Här kan det internationella samfundet bidra genom att bygga varaktiga samarbeten med civila organisationer i Centralasien – både för att tillföra ekonomiska resurser och för att utgöra en kanal för dessa organisationer att föra ut information om sin situation till omvärlden, vilket kan bidra till, om än inte garantera, dessa organisationers säkerhet. Klart är att regionen har ett stort behov av internationella samarbeten på vattenområdet – både i form av stöd till det civila samhället och i form av utländska investeringar. Men oavsett om det rör sig om privata företag eller ideella organisationer måste engagemanget vara långsiktigt och seriöst, så att det bidrar till lokal kunskapsuppbyggnad och en ekonomisk utveckling som kommer folkflertalet till del och inte förlösas genom korruption. Ett seriöst internationellt engagemang kan vara avgörande för händelseutvecklingen under de närmaste åren. Världen har inte råd att förlora Centralasien.

Kontaktinfo:

e-post: henrik.ohlsson@forumeurasien.org

hemsida: <http://www.forumeurasien.org>

tel. nr. +46 (0) 733 60 1127

De auktoritära och rigida politiska systemen i kombination med den mycket utbredda korruptionen gör det svårt att hysa något större hopp om att nödvändiga reformer kommer att genomföras i tid.